

Toegang tot de rechter: een hindernissenparcours voor personen met een handicap

ANNELIES D'ESPALLIER^{a,1}

^a Ombudsvrouw gender, Vlaamse Ombudsdienst (corresp.: annelies.despallier@vlaamseombudsdienst.be)

1. INLEIDING

Stel, Rosa is een persoon met een meervoudige handicap die zich gediscrimineerd voelt. Ze wil haar recht op gelijke behandeling afdwingen en overweegt naar de rechter te stappen. Ze moet echter vaststellen dat ze hierin gehinderd wordt: Rosa kent de weg naar de eerste- en tweedelijns hulpverlening niet, ze begrijpt het juridische jargon niet en kan op haar wielen niet eens de gebouwen betreden. Het personeel, inclusief de rechters, begrijpen haar positie als persoon met een handicap nauwelijks. Hoe sterk is het inhoudelijke recht op gelijke behandeling dan, zonder doeltreffend afdwingingsmechanisme?

Of stel, Rosa komt terecht in een echtscheiding met haar ex-partner die geen handicap heeft. Doordat zij alle hiervoor genoemde drempels ondervindt, dreigt haar positie in een rechtbank erg verzwakt te zijn in vergelijking met de positie van haar ex-partner. Echte wapengelijkheid in de rechtbank zal een illusie zijn.

Bij het opstellen van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap van 2006 (hierna het Verdrag, of IVRPH) erkenden de verdragsluitende partijen dat de samenleving is opgebouwd voor en door personen zonder handicap. Echte gelijkheid kan bijgevolg pas bestaan waar de samenleving zich aanpast aan alle verschillen die ze in zich draagt en dus moet onder meer de toegang tot de rechter vrijgemaakt worden voor personen met een handicap. Het Verdrag draagt in zich het generieke gebod om hindernissen te verwijderen, naast een aantal specifieke opdrachten. In deze bijdrage worden hindernissen geëxploreerd die de vrije toegang tot de rechter in België belemmeren.

2. HANDI-WAT?

Voor iedere kwestie die draait om rechten voor personen met een handicap, is het cruciaal om te weten welke de normatief bepaalde invalshoek is. Toegang tot de rechter voor personen met een handicap vertrekt onder meer vanuit een vooropgestelde visie op handicap. Het VN-Verdrag is specifiek over de basisgedachte omtrent handicap en de rechten van personen met een handicap.

Een van de modernste aspecten van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap zit immers in de benadering van de handicap zelf. Handicap wordt niet langer gezien als noodzakelijk volgend uit een medische afwijking, maar wel uit de samenleving zelf, die blijkbaar niet uitgerust is om de mensen in hun verscheidenheid een plek te bieden (FREDMAN, 2011). In realiteit ontstaat de handicap door een slecht samengaan van elementen uit de samenleving met eigenschappen van het individu. In deze benadering is het bijvoor-

¹ De bijdrage werd geschreven door de auteur in eigen naam.

beeld niet de motorische beperking die tot de handicap leidt, maar wel de fysieke drempels die overal in de samenleving opduiken.

De oorzaken voor handicaps kunnen divers zijn. Een handicap kan ontstaan tijdens het leven, bijvoorbeeld na een ongeval of als gevolg van een langdurige ziekte (HvJ C-335/11, *Ring v. DAB*, 2013; HvJ C-337/11, *Skouboe Werge v. Pro Display A/S*, 2013). Ouderdom is in ieder geval een van de vaak voorkomende oorzaken van handicap (LEPOFSKY & GRAHAM, 2009-10). Bovendien is het irrelevant of de handicap ontstaat door een eigen inbreng zoals soms het geval kan zijn bij obesitas (HvJ C354/13, *FOA v. KL*, 2014, §56).

Het moderne concept vertrekt dus van drempels of barrières. Elke belemmering om volledig deel te nemen aan aspecten van de samenleving kan in het kader van handicap gezien worden als een drempel (LEPOFSKY & GRAHAM, 2009-10). De drempels kunnen, afhankelijk van onder meer de specifieke beperkingen, talenten, capaciteiten van het individu, andere vormen aannemen dan het klassieke voorbeeld van de fysieke drempels. Drempels kunnen zo divers zijn als de samenleving zelf. Technisch jargon kan bijvoorbeeld een drempel zijn voor mensen die niet zo vlot met taal om kunnen. Omgevingslawaaï kan voor anderen een drempel zijn. Financiële drempels kunnen nadelig zijn voor personen met een handicap die, bewezen, veel vaker tegen de armoedegrens leven (HUGHES & AVOKE, 2010). Andere voorbeelden zijn visuele of auditieve prikkels, aanwezigheidsvereisten etc. Het is zonder meer evident dat drempels voor verschillende personen met dezelfde medische aandoening toch helemaal anders kunnen zijn.

In deze moderne visie op handicap is het de taak van de samenleving om -waar mogelijk- zoveel mogelijk drempels weg te halen en te voorkomen dat er nieuwe worden gecreëerd (LEPOFSKY & GRAHAM, 2009-10). Dit zou zoveel op voorhand moeten gebeuren, rekening houdend met zoveel mogelijk mensen in hun diversiteit. Dit soort van ingrepen zijn maatregelen van inclusie. Meestal wordt gewerkt via het concept van universeel ontwerp (*universal design*, Art. 2 IVRPH), waarmee bedoeld wordt op het ontwerpen of ontwikkelen van processen en voorwerpen die meteen voor iedereen bruikbaar zijn, ongeacht of er een handicap bestaat.

Universeel ontwerp is gericht op een zo groot mogelijke doelgroep, maar niet zelden zullen er restdrempels blijven vanwege die grote verscheidenheid aan individuen. In die gevallen waarin maatschappelijk drempels overblijven, kunnen de drempels op maat worden weggehaald naar aanleiding van een concrete vraag. Het gaat dan om redelijke en niet-onevenredig belastende aanpassingen die aangeboden moeten worden (Art. 5 IVRPH).

3. TOEGANG TOT EEN RECHTERLIJKE INSTANTIE

Toegang tot een rechterlijke instantie

Het VN-Verdrag bevat een bepaling die gewijd is aan toegang tot een rechterlijke instantie. Deze toegang moet gewoonlijk begrepen worden als toegang tot het rechtssysteem, tot een eerlijk proces en een gepast rechtsmiddel. Het is geen onbekende. In 1948 werd het al als streefdoel opgenomen in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (Art. 8 UVRM). Ook in het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (Art. 14 IVBPR) is een dergelijke bepaling opgenomen. Over die bepaling schreef het VN-Comité voor de rechten van de mens in 2007:

“The right to equality before courts and tribunals, in general terms, guarantees, in addition to the principles mentioned in the second sentence of Article 14, paragraph 1,

those of equal access and equality of arms, and ensures that the parties to the proceedings in question are treated without any discrimination.

Article 14 encompasses the right of access to the courts in cases of determination of criminal charges and rights and obligations in a suit at law. Access to administration of justice must effectively be guaranteed in all such cases to ensure that no individual is deprived, in procedural terms, of his/her right to claim justice.” (CHR, 2007, §8-9)

Dit comité zag mogelijke barrières in de kostprijs van procedures, zeker waar de verliezende partij de procedurekosten draagt. Een middel om de barrière te verzachten en om de toegang tot de rechter te verzekeren ligt volgens het comité in het voorzien van gratis rechtsbijstand, en dit zowel in strafrechtelijke als in burgerrechtelijke procedures (CHR, 2007, §10). Voor wie taal een barrière is beveelt het comité aan om tolken te voorzien. Dit is zonder meer zinvol voor de principiële toegang tot de rechter, maar het is ook cruciaal voor de wapengelijkheid tussen partijen.

De EU, die ook ondertekenende partij is van het IVRPH, had ook al in het Handvest van grondrechten een bepaling opgenomen omtrent toegang tot een rechterlijke instantie. Artikel 47 van het Handvest vereist toegang tot een onafhankelijke en onpartijdige rechter met het oog op een eerlijke en openbare behandeling van de zaak. Personen hebben het recht zich te laten adviseren, verdedigen of vertegenwoordigen en rechtsbijstand moet aangeboden worden wanneer onvoldoende middelen een drempel vormen om zich tot de rechter te kunnen wenden. De bepaling richt zich in de eerste plaats de instellingen van de EU. Het Handvest, met inbegrip van deze toegang tot de rechter, is voorts bindend in de lidstaten voor zover zij in voorliggende materies gebonden zijn door EU-recht (Art. 51 (1) en 51(2) Handvest grondrechten EU).

De bepaling die in het VN-Verdrag is opgenomen is dus niet geheel nieuw, maar door de concrete toepassing op handicap duiken toch nieuwe elementen op die verderop concreter uitgelicht worden. Een lezing van de tekst toont aan dat de bepaling moet gelezen worden als een sterke plicht (CREMIN, 2016). De bepaling vereist immers niet alleen toegang, maar ook doeltreffende toegang (*effective access to justice*) (FLYNN, 2015). De bepaling legt het trainen van personeel expliciet op (Art. 13 (2) IVRPH). Behalve die richtinggevende elementen, zegt het Verdrag niet veel meer. Bijgevolg is het wachten op de interpretatie van het VN-Comité, dat over artikel 13 voorlopig nog eerder vaag blijft (CREMIN, 2016).

Wel is zeker dat de primaire bekommernis die vertaald wordt in het Verdrag, de bekommernis is om het kunnen afdwingen van een recht (FLYNN & LAWSON, 2013). Zonder rechtsmiddel is het eenvoudig om een recht met de voeten te treden. Een afdwingingsmechanisme wordt dus cruciaal geacht.

Een tweede cruciaal aspect van toegang tot de rechter is de mogelijkheid om een zaak te kunnen voorleggen aan een rechterlijke instantie voor een onafhankelijke en onpartijdige beoordeling. Vaak gaat de aandacht voor dit aspect naar het recht op een eerlijk proces naar aanleiding van een strafrechtelijke vervolging, maar het kan even belangrijk zijn voor burgerrechtelijke zaken of voor constitutionele gedingen (CHR, 1984, §2). Daarbij komt dat echte toegang tot de rechter vaak vereist dat naast alle formele stappen in een geding, ook de informele stappen, de processen en de informatie, aangepast zijn aan personen met een handicap. Alleen op die manier wordt toegang tot een rechterlijke instantie op gelijke voet aangeboden.

Specifiek in dit verdrag wordt toegang tot een rechter gezien als een element van inclusie (HUGHES, 2013). Op gelijke voet kunnen deelnemen aan allerlei aspecten van de samenleving betekent dat ook deelgenomen moet kunnen worden aan het rechterlijke proces. Mede vanuit dit perspectief is het Verdrag iets ruimer dan de tekst van bijvoorbeeld het EU-Handvest. Het Verdrag viseert niet alleen de procespartijen in de strikte zin, maar opent de toegang tot de rechter ook voor anderen zoals getuigen, juryleden, rechtbankpersoneel en rechters enz. (Art. 13(2) en 27(1) IVRPH).

Een strikte lezing zou betekenen dat alle actoren die vasthangen aan het gerechtelijk apparaat onder de bepaling van het VN-Verdrag vallen. Echter, de opkomst van alternatieve geschilbeslechting maakt dat het van belang is ook effectieve toegang tot buitengerechtelijke geschilbeslechters te realiseren. Ook hier ziet namelijk het element van inclusie, van geschilbeslechting en van het hebben van een rechtsmiddel. Een aantal barrières is duidelijk verwant met wat geldt voor de zuivere gerechtelijke instanties.

Zelfstandig in het IVRPH, in samenhang met andere bepalingen

Dat het recht op toegang tot een rechter in het Verdrag moest komen, leed geen twijfel. Chili verwoordde het belang als volgt: *“It is vital to stress the issue of access to courts, a broad concept which covers various substantive and procedural aspects. Such access constitutes one of the main pillars of the exercise of citizenship rights”* (4th Session of the Ad Hoc Committee, 2004). De vorm en plek ervan konden meerdere kanten uit. Net omdat men aan dit recht een dergelijk groot belang hechtte, werd uiteindelijk besloten om het recht niet vast te koppelen aan een andere bepaling, maar om het een zelfstandige plaats te geven in het Verdrag.

De keuze voor die zelfstandige bepaling neemt echter niet weg dat toegang tot de rechter, vanwege de eenheid en ondeelbaarheid van mensenrechten ook door andere bepalingen uit het Verdrag mee bepaald wordt (vooropgesteld in (c) preambule bij het IVRPH; KOCH, 2009). Uiteraard moet artikel 13 gelezen en geïnterpreteerd worden in het licht van alle andere bepalingen uit de tekst, die samen de richting aangeven. Sommige bepalingen zijn daarenboven een concrete aanvulling op artikel 13. Uiteraard is dit het geval voor artikel 5 dat handelt over gelijkheid en niet-discriminatie dat dus ook specifiek van toepassing is op toegang tot de rechter. De koppeling is ook mogelijk met andere bepalingen zoals artikel 8 over de bewustwording, met artikel 9 over toegankelijkheid. Artikel 12 over bekwaamheid, waar de bepaling uiteindelijk van werd afgesplitst, is eveneens cruciaal (CREMIN, 2016).

Aanpassingsplicht bij toegang tot de rechter

Het VN-Verdrag omschrijft de handicap als de slechte wisselwerking tussen het individu in zijn eigenheid en maatschappelijke drempels. Gelijkheid vereist bijgevolg dat drempels weggehaald worden om toegang tot de rechter effectief te waarborgen voor personen met een handicap. Cruciaal is dus dat ook zonder concrete vraag wordt gezocht naar drempels of barrières die personen met een handicap zouden kunnen aantreffen en dat vervolgens gezocht wordt naar de wijzen waarop de drempels verwijderd kunnen worden. De inclusieve manier om dit te doen bouwt meestal voort op universeel ontwerp: het bij voorbaat bruikbaar maken van voorwerpen, systemen, gebouwen etc. voor een zo groot mogelijke variëteit van mensen.

Bovenop die onderlaag van inclusie, moeten op vraag ook specifieke aanpassingen geboden worden. Deze aanpassingen zouden het gevolg kunnen zijn van de generieke redelijke

aanpassingsplicht uit artikel 5 van het Verdrag. Aanpassingen uit deze bepaling moeten gepast en noodzakelijk zijn. Bovendien mogen ze wel belastend zijn, maar de belasting mag de grens van de evenredigheid niet overschrijden (D'ESPALLIER, 2016).

Specifiek voor de toegang tot een rechterlijke instantie, worden nog andere aanpassingsmodelijkheden toegevoegd in het Verdrag. Het Verdrag vermeldt procedurele en leeftijds-specifieke aanpassingen (art. 13 §1 IVRPH). Allicht kan het gaan om: het vaststellen van de kalender, pauzes toekennen, een locatie bepalen en nog veel meer. Opvallend is dat voor deze aanpassingen geen grens bepaald is zoals die in de algemene redelijke aanpassingsplicht wel bestaat. De onevenredige belasting lijkt dus geen mogelijke uitzondering voor procedurele en leeftijdsspecifieke aanpassingen in het kader van de toegang tot een rechterlijke instantie. Dit zou betekenen dat de aanpassingsplicht in deze gevallen nog veel sterker is dan al het geval was.

4. BARRIÈRES VOOR PERSONEN MET EEN HANDICAP

Barrières die personen met een handicap aantreffen wanneer zij toegang wensen te verkrijgen tot een rechterlijke instantie, zijn in principe zeer individueel en hangen nauw samen, niet alleen met de beperkingen van een persoon, maar ook onder meer met zijn capaciteiten en talenten. Om die reden zijn de barrières gewoonlijk zeer divers (FLYNN, 2015). En toch duikt een aantal barrières steevast op. Die veelvoorkomende barrières worden hieronder niet-limitatief opgenomen en besproken.

Wettelijke barrière

Een belangrijke barrière voor de toegang tot de rechter is een wettelijke barrière, te weten de barrière van de onbekwaamheid. Personen die niet bekwaam zijn, zien hun rechten ernstig ingeperkt. Er wordt in sterke mate ingegrepen op de gelijkheid voor de wet. Zo kunnen ze, in tegenstelling tot anderen, hun eigen belangen niet verdedigen noch hun rechten afdwingen.

Het belang van deze barrière kan nauwelijks onderschat worden. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens is al een aantal keren zeer formeel geweest: het ontnemen van iemands bekwaamheid is een echte hindernis voor de toegang tot de rechter en de uitoefening van het recht op een eerlijk proces (EHRM, *Shtukaturov v. Rusland*, 2008; EHRM, *Salontaji-Drobnjak v. Servië*, 2009; EHRM, *Stanev v. Bulgarije*, 2012; EHRM, *DD v. Lithouwen*, 2012.). Zo vond het Hof het evident dat een individu met een handicap voor zichzelf moet kunnen opkomen wanneer zij het slachtoffer was van verkrachting (EHRM, *X en Y v. Nederland*, 1985).

De onbekwaamheid botst sterk met de basisinstek van het VN-Verdrag. Die luidt dat personen met een handicap gelijke waarde en waardigheid hebben. Daaruit volgt noodzakelijk dat zij zoveel mogelijk zelfstandig moeten kunnen leven en dus, zoals anderen, hun eigen beslissingen moeten kunnen nemen. Eigen voorkeuren en wensen, ook van personen met een handicap, gaan voor op beslissingen genomen in hun belang (Comité IVRPH, 2014, §21). Hier wordt aangesloten bij de idee dat het niet aan een ander toekomt om te bepalen wanneer een individu met een handicap al dan niet in staat is om voor zichzelf op te komen. Het is een filosofie die uiteindelijk breed gedragen werd, maar die voor veel verdragspartijen een zeer lange weg betekende. En net omdat die systemen van onbekwaamheid zo hardnekkig vastgeroest waren, vond het Comité dat gezaghebbende interpretaties schrijft

van de bepalingen uit het IVRPH, dat de allereerste zogenaamde *general comment* aan deze barrière gewijd moest worden.

Het comité is in dat commentaar heel duidelijk over het vertrekpunt van de bepaling: personen met een handicap mogen niet langer worden gezien als minderwaardig of minder in staat om zelf beslissingen te nemen of in rechte op te treden. De wijdverbreide en diepgevoerde systemen die uitgingen van rechtsonbekwaamheid van zodra een of ander label geplakt kon worden, zijn onverenigbaar met dit verdrag. In plaats van een statisch concept van onbekwaamheid aan te hangen, moet dus een dynamischer concept gehanteerd worden dat het principe van de zelfbeschikking eerbiedigt. In sommige gevallen of in sommige situaties kan immers ondersteuning nodig zijn. Cruciaal hierbij is dat de mate van ondersteuning en het moment waarop ondersteuning geboden wordt, in elk geval afzonderlijk beoordeeld worden. De voorkeur gaat in die gevallen naar ondersteund beslissen waar nodig, en slechts wanneer dit onvoldoende zou zijn, is plaatsvervangend beslissen mogelijk (STEIN & LORD, 2009).

Uit het samenlezen van artikel 12 IVRPH over de bekwaamheid en artikel 13 IVRPH over de toegang tot de rechter, blijkt duidelijk dat op de staten ook een positieve plicht rust om in sommige gevallen en enkel waar strikt nodig, ondersteuning te bieden aan personen met een handicap opdat zij volwaardige toegang kunnen hebben tot een rechterlijke instantie (COIOCARIU, 2001). De ondersteuning mag de zelfstandigheid van het individu nooit meer belemmeren dan strikt noodzakelijk. De mate waarin ondersteuning aangeboden moet worden, hangt voorts nauw samen met onder meer de ernst van de moeilijkheden die een persoon ondervindt, de kenmerken en de impact van de te nemen beslissing. Cruciaal is ook dat het mogelijk moet zijn om het bestaan en de omvang van een beschermende maatregel aan te vechten.

Ook in de rechtspraak van het EHRM, die het IVRPH als richtingaanwijzer gebruikt, duiken deze afwegingen op (EHRM, *Shtukaturov v. Rusland*, 2008; BIÖRGVINSSON, 2009), al wordt het eindresultaat nog steeds vaak bekritiseerd (EHRM, *Lashin v. Rusland*, 2013). In 2012 bijvoorbeeld, kwam het EHRM uit bij een afgewoovergen beslissing (EHRM, *R.P. en anderen v. VK*, 2012) die in de literatuur fel bekritiseerd werd omdat het vertrekpunt, te weten de inherente waarde en waardigheid van de persoon, niet voldoende gerespecteerd zou zijn (WELLER, 2016). Een jonge moeder met handicaps werd geacht niet zelfstandig te kunnen oordelen over de toestand van haar premature baby. De gezondheid van de baby was aangetast en er moesten complexe en belangrijke beslissingen genomen worden, ook over de plaatsing in een pleeggezin en uiteindelijk de adoptie. Omdat zoveel twijfels rezen over de capaciteiten van de moeder werd zij uiteindelijk gedwongen vertegenwoordigd. Het EHRM woog verschillende elementen tegen elkaar af, onder meer: de toestand van de moeder, de complexiteit van de zaak en de belangen die op het spel stonden. De onbekwaamverklaring kon op ieder moment aangevochten worden. Om die redenen besliste het Hof dat de toegang tot een rechterlijke instantie niet beknot was en dat de beschermingsmaatregelen zelfs noodzakelijk waren geweest.

België heeft net als vele andere landen een verleden met ruime systemen van onbekwaamheid voor verschillende groepen die werden geïdentificeerd op basis van een medische definitie. Het ging onder meer over personen in staat van onnozelheid of krankzinnigheid (oud art. 489 BW) of geestelijke achterlijkheid (oud art. 487 bis BW) en verkwisters (oud art. 513 BW).

Met de wetwijziging van 2013 nam men afstand van deze systemen en werd gewerkt in de richting van wat het Verdrag voorschrijft: bekwaamheid als regel, met uitzonderingen waar

nodig. Uitzonderingen betekenen maatwerk voor de vrederechter die zich eerst moet wenden tot maatregelen van ondersteuning. Pas waar dit niet volstaat, kan vertegenwoordiging opgelegd worden (DE NOLF & EVERT, 2014; MOSSELMANS & VAN THIENEN, 2014). De maatregelen zijn flexibel inzetbaar en dynamisch zoals de handicaps zelf. Ze moeten minstens elke twee jaar herbekeken worden (art. 492/4 BW).

De bedoelingen zijn nobel en lijken te stroken met wat ondertekend werd in het VN-Verdrag. Toch was het VN-Comité in het landenrapport van 2014 niet mals voor België. Zo oordeelde het Comité dat nog steeds te gemakkelijk wordt overgegaan tot vertegenwoordiging van personen met een handicap (Comité IVRPH – België, 2014, §23-24).

Bovendien blijken ook de praktijken van het moment niet altijd even rooskleurig. Tijdsdruk, en grote aantallen beschermde personen zouden ten eerste de mogelijkheden beperken om maatwerk te leveren. Ten tweede wordt soms beschreven dat vrederechters het niet altijd zo nauw zouden nemen met de omslag die het Verdrag moest inzetten. Zo zouden zij de hoorplicht, die een cruciaal onderdeel is van het zelfbeschikkingsrecht en die in principe zonder sanctie is, niet altijd naleven (NOLF, 2017).

Dat de verplichtingen van de vrederechter niet altijd even nauwgezet gevolgd worden en dat de bescherming niet de flexibiliteit biedt die vooropgesteld was, blijkt bijvoorbeeld uit een beslissing van de rechtbank van eerste aanleg in Ieper in kort geding. Een persoon met een chronisch alcoholprobleem was op beslissing van een vrederechter onder bewind geplaatst. Die bewindvoerder had van de vrederechter machtiging gekregen om een hoeve van de beschermde persoon te verkopen terwijl er geen financiële nood bestond en terwijl de beschermde niet gehoord werd. De beschermde was na een verblijf in het ziekenhuis aan de betere hand en verzette zich uitdrukkelijk tegen de verkoop. Om dit ook in rechte te kunnen doen, was al een procedure gevoerd om hiertoe handelingsbekwaam bevonden te worden. De rechter in kort geding schortte om alle voorgaande redenen de zaak op in afwachting van een beslissing te gronde (Rb. Ieper 24 juni 2016).

De praktijk laat dus wat te wensen over, maar ook de theorie vertoont nog mankementen. Een van de kernboodschappen van het IVRPH is het principiële recht op bekwaamheid. Toch betekent de wet van 2013 een gevoelige verruiming van de mogelijkheden om iemand onbekwaam te verklaren ten aanzien van de persoon (art. 492/1 BW). Dit kon vroeger alleen bij verlengde minderjarigheid (oud art. 487 bis tot 487 octies BW) en in het uitzonderlijke geval van gerechtelijke onbekwaamverklaring (oud art. 489 BW; SWENNEN, 2005).

Bijkomend blijkt de medische reflex niet volledig weggefilterd te zijn uit deze wet van 2013. Zo schrijft de wet voor dat in een Koninklijk besluit wordt bepaald welke aandoeningen noodzakelijk onbekwaamheid meebrengen (492/5 BW). Een vrederechter mag het maatwerk achterwege laten wanneer hij een beschermde voor zich heeft die een aandoening uit de lijst heeft. Het is duidelijk dat er aandoeningen zijn die noodzakelijk betekenen dat een persoon zijn wil niet meer kan uiten, zoals langdurige coma. Toch druist een systeem met een lijst met medische aandoeningen zonder twijfel in tegen de basisgedachte van het Verdrag, die afstand neemt van een medische diagnose, maar die vraagt naar onder meer de capaciteiten, beperkingen, talenten en interesses individu zelf te kijken.

Gedragsgebonden barrières

Een barrière die nauw samenhangt met de barrière van de onbekwaamheid, is de barrière die soms ontstaat door attitudes van de omgeving, de “*attitudinal barriers*” (LEPOFSKY & GRAHAM, 2009-10: 139). Het gaat om de houding die de deelnemers aan de samenleving aannemen ten opzichte van personen met een handicap. Heel vaak is die paternalistisch of vol medelijden of vooroordelen. Die houdingen kunnen op zich een belemmering van kansen betekenen. Zo is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre personen met een handicap serieus genomen worden wanneer zij de toegang tot een rechterlijke instantie benutten. Worden aangiften of getuigenverklaringen van personen met een handicap even ernstig genomen als die van anderen?

Het gedrag van de andere deelnemers aan de samenleving wordt in grote mate bepaald door de kennis die zij dragen omtrent handicap. Het is niet voor niets dat het vergroten van de bewustwording (Art. 8 IVRPH) omtrent handicap bij de bevolking een rode draad is in het VN-Verdrag. Hoe meer mensen zich bewust zijn van de diversiteit in de samenleving en van hoe ermee omgegaan kan worden, hoe minder uitsluiting er plaatsvindt en hoe vlotter personen met een handicap hun weg kunnen vinden in de gemeenschap. Voor professionals gaat het Verdrag nog een stap verder dan het vergroten van de bewustwording. Het Verdrag bepaalt dat aan personeel trainingen moeten worden gegeven. Het gaat uiteraard om rechters, rechtbankpersoneel, maar zeker ook om de politie en om personeel van gevangenis (Art. 13(2) IVRPH). België gaf bij de rapportering in 2014 bij het Comité aan dat geen specifieke training bestaat voor personeel, wel een meer algemene introductie ten aanzien van diversiteit en mensenrechten (Replies of Belgium to the list of issues, 2014, §99). Gezien de gestrengheid waarmee het Comité deze vereiste toetst, is het maar de vraag of dit in de toekomst voldoende zal blijken (bijvoorbeeld: IVRPH-Comité – Costa Rica, 2014, §25).

Het Verdrag vraagt nog meer dan het bevorderen van bewustwording en het aanbieden van training. In lijn met het Verdrag dat uitgaat van volledige inclusie, is het van belang om alle betrokken beroepen ook open te stellen en barrièrevrij te maken zodat personen met een handicap ook in die functies aan de slag kunnen (Art. 27 (1) IVRPH; IVRPH-Comité – Marokko, 2017, §29).

Toegankelijkheidsbarrières

Artikel 13 van het IVRPH vraagt in combinatie met artikel 9 om, in het kader van de toegang tot een rechterlijke instantie, alle toegankelijkheidsbarrières voor personen met een handicap te verwijderen. Zonder toegankelijkheid van de gebouwen, is er geen effectieve toegang tot het recht, zo zegt het Comité in een algemene commentaar (Comité IVRPH, 2014, §37). Ook dit is niet nieuw. De gelijke toegankelijkheid van de overheidsdiensten voor iedere burger was al vervat in het BUPO-Verdrag (Art. 25(c) BUPO).

Toegankelijkheid komt in het vizier vanwege personen met een handicap, maar de uitvoeringsregels hebben het terecht zeer moeilijk met het omschrijven van de doelgroep. Uiteraard is iedereen gebaat bij een toegankelijke omgeving, ook personen die niet strikt in de definitie passen, maar die toch in hun mobiliteit beperkt zijn. Te denken valt onder meer aan personen met een kinderwagen, bejaarden of personen die een tijdelijke mobiliteitsbelemmering ervaren (bijvoorbeeld Art. 2 Gewestelijke stedenbouwkundige verordening Brussel).

Toegankelijkheid van gerechtsgebouwen is duidelijk één van de belangrijke werven, maar daar blijft het niet bij. Het gaat ook om toegankelijkheid van gevangenissen (Comité IVRPH, mr. X vs. Argentina, communication 8/2012b §1.1, 2.1, 18 juni 2012), griffies, politiekantoren, om de gebouwen van alle dienstverleners waarmee een persoon met een handicap maar in aanraking zou kunnen komen in het kader van toegang tot een rechterlijke instantie. Het verwijderen van die barrières is essentieel, niet alleen voor procespartijen of anderszins betrokken personen, maar uiteraard ook voor personeel met een handicap.

Werken aan toegankelijkheid betekent het weghalen van allerlei barrières. Uiteraard staat hiervoor het concept van het universeel ontwerp centraal. De barrières kunnen allerlei vormen aannemen. Veel van de barrières zijn fysiek van aard en soms situeren ze zich nog voor de hoofdingang van een gebouw: het vervoer naar een publiek gebouw bijvoorbeeld. Het kan soms aangewezen zijn om op verplaatsing te gaan, bijvoorbeeld voor politieactiviteiten (ELLISON, 2015) of voor een getuigenverhoor (bijvoorbeeld Replies of Azerbaijan to the list of issues, 2014, §74). Daarnaast zijn er de barrières die zich in het gebouw bevinden. De duidelijkste zijn de fysieke barrières. Het gaat vaak om drempels of trappen die maken dat een persoon met een handicap niet geraakt op de plek waar het recht wordt bedreven of waar recht wordt gesproken. Soms kan regelgeving richting bieden ten aanzien van de te elimineren barrières (zie bijvoorbeeld Vlaamse stedenbouwkundige verordening). Zo moet een minimale breedte van de doorgang gewaarborgd zijn om een doorgang te kunnen bieden aan rolstoelen. Maar er zijn ook andere drempels. Een gebrek aan verlichting kan een barrière zijn voor een persoon met slecht zicht.

Het gaat uiteraard verder dan enkele het toegankelijk maken van de hoofdingang. Alle onderdelen van het gebouw, met inbegrip van de aanhorigheden moeten toegankelijk zijn. Er moeten toiletten voorzien zijn die rolstoeltoegankelijk zijn en de parkeerplaats moet eveneens barrière-vrij zijn. Soms wordt gebruik gemaakt van vloerbekleding met reliëf voor blinden of slechtzienden. Niet alleen moeten de gebouwen op zich toegankelijk zijn, ook de vluchtroutes moeten toegankelijk zijn. Wegwijzers kunnen bijvoorbeeld moeilijk te lezen zijn voor personen met een visuele beperking en geluidssignalen, bijvoorbeeld een brandalarm, zijn dan weer een duidelijke moeilijkheid voor dove of slechthorende personen. Parkeerplaatsen zijn aanhorigheden bij de gebouwen die eveneens toegankelijk moeten zijn voor personen met een beperking. Een ander aspect van toegankelijkheid raakt aan de verplaatsingen die gemaakt moeten worden. Sommige personen maken moeilijk verplaatsingen. Dit soort van barrières kan op verschillende manieren weggewerkt worden: de verplaatsingen beperken door andere vormen van toegankelijkheid, bijvoorbeeld digitale toegankelijkheid, of de verplaatsingen vereenvoudigen door bijkomende aanpassingen.

Volledige fysieke toegankelijkheid van gebouwen realiseren is in België met de talrijke oude gebouwen zeer moeilijk. Bovendien zijn heel wat (gerechts)gebouwen ook beschermd als onroerend erfgoed, wat het toegankelijk maken soms bemoeilijkt. De toegankelijkheid van publieke gebouwen wordt in Vlaanderen geregeld door een verordening die in werking is sedert 1 maart 2010 (Vlaamse stedenbouwkundige verordening). Die geeft richtlijnen mee voor nieuwe gebouwen of voor grondige renovaties. In Wallonië (Waals wetboek van ruimtelijke ordening stedenbouw en patrimonium) en Brussel (stedenbouwkundige verordening van het Brussels Hoofdstedelijke Gewest).

Andere duidelijke barrières zijn de communicatiebarrières, die uiteraard niet exclusief bestaan voor personen met een handicap (LEPOFSKY & GRAHAM, 2009-10). Voor blinden wordt aanbevolen om communicatie in braille te voorzien. Voor doven en slechthorenden kan de

barrière weggenomen worden door tolken gebarentaal te voorzien, al moet een kantttekening gemaakt worden. De communicatiebarrière raakt meestal niet alleen aan wat op officiële momenten gezegd wordt. Veel informatie raakt verloren in de informele contacten.

Technologie kan een aantal barrières verzachten of weghalen. Te denken valt bijvoorbeeld aan de online-aangifte, het online neerleggen van stukken, of noodoproepen per SMS. Het kan uitermate zinvol zijn om online aangiftes in gebarentaal mogelijk te maken. Moderne technologie mag dan de mogelijkheid in zich dragen om barrières weg te werken, er moet wel over gewaakt worden dat de technologie geen nieuwe ongelijkheden doet ontstaan omdat niet iedereen even vlot mee is met alle technologie en omdat technologie niet altijd even inclusief is uitgedacht (HUGHES, 2013).

Informatiebarrières

Een gebrek aan kennis over de eigen rechten kan een ernstige belemmering zijn om zich tot een rechter te wenden (FLYNN & LAWSON, 2013) Het gebrek aan kennis kan zich enerzijds situeren in het inhoudelijke luik. In die gevallen is een persoon met een handicap nog onvoldoende op de hoogte van waar hij precies recht op heeft. Het gebrek aan kennis kan zich ook situeren in het afdwingen.

Soms hangt een gebrek aan kennis samen met eerder besproken barrières. Informatiebarrières zijn soms het gevolg van toegankelijkheidsproblemen. Info die alleen voorzien is op papier, is voor sommigen moeilijk te lezen of te begrijpen (HUGHES, 2013). Een combinatie van verschillende dragers en vormen kan in het kader van inclusie zinvol zijn. Het kan ook zijn dat financiële moeilijkheden ervoor zorgen dat de stap naar een advocaat of de rechter te groot is.

Complexe en ondoordringbare rechtsregels kunnen de informatiebarrière vergroten. Het moeilijke taalgebruik in onder meer rechtsregels en in rechterlijke beslissingen, draagt hier toe bij. Beide elementen belemmeren de kennis van de eigen rechten en de mogelijkheden om zelf uit te zoeken welke rechten een persoon heeft en hoe hij ze kan afdwingen. Hoewel het geheel buitengewoon complex is en hoewel formuleringen in rechtsregels en in rechterlijke oordelen slecht leesbaar blijven voor de modale burger, groeit de aandacht voor heerlijk heldere taal, ook in het recht, zeker wanneer personen met een handicap de doelgroep van rechtsregels zijn. Zo werd in de voorbereidingen van de wet op de wilsonbekwaamheid van 2013 specifiek gesteld dat men de wet toegankelijk wilde schrijven (*Parl. St. Kamer 2010-2011, 53-1009/1, 8*) om de bruikbaarheid te vergroten. Het VN-Comité drukt ook op heldere en toegankelijke taal en verwijst daarvoor naar het zogenaamde *Easy Read format*. Dit is een geheel aan richtlijnen bedoeld om documenten en de erin gebruikte taal toegankelijk te maken (Comité IVRPH – Letland, 2017, §23).

Financiële barrières

Een belangrijke hindernis voor toegang tot de rechter is de financiële barrière, die personen met een handicap in het bijzonder hard treft. Dat zij meer hinder ondervinden dan anderen, blijkt uit het feit dat personen met een handicap veel vaker in financiële moeilijkheden leven (VERMEULEN et al., 2012).

Ondertekenende staten van het VN-Verdrag hebben het engagement genomen om alle drempels, dus ook de financiële drempels weg te werken en om er geen nieuwe te creëren.

Dit botst met de algemene vaststelling dat een gerechtelijke procedure voeren in België de laatste jaren stelselmatig duurder geworden is. Dit gebeurde bijvoorbeeld door de invoering van de BTW voor diensten van advocaten in 2014 (art. §60-61 wet 30 juli 2013) en door het verhogen van de rolrechten in 2015 (Wet 28 april 2015, gedeeltelijk vernietigd bij GwH 13/2017). Een vervangende regeling staat in de steigers: wetsontwerp *Parl. St. Kamer* 54-2569/1. In 2017 werd een nieuwe drempel toegevoegd. Personen die geen tweedelijsbijstand of rechtsbijstand genieten, betalen een forfaitaire bijdrage van -heden- twintig euro die gebruikt wordt om het systeem van tweedelijsrechtsbijstand betaalbaar te houden (Wet 17 maart 2017). Het bedrag is in strafrechtelijke zaken verschuldigd door een veroordeelde of door de burgerlijke partij als die het initiatief nam en de zaak verliest. In burgerlijke zaken betaalt de eiser de bijdrage tot de rechter de kosten definitief toewijst aan een van de partijen. Al deze prijsstijgingen zijn nieuwe barrières voor personen met een handicap.

Financiële drempels kunnen specifiek worden weggehaald door het aanbieden van kosteloze rechtsbijstand waar nodig. Het VN-comité hamert hier vaak op (bijvoorbeeld Comité IVRPH – Mexico, 2014, §26). België kent al heel lang een juridisch advies- en bijstandssysteem van meerdere lagen, met als sluitstuk tweedelijsbijstand door advocaten eventueel gecombineerd met rechtsbijstand. Deze tweedelijsbijstand voor personen met een laag inkomen heeft inderdaad als doel de financiële drempels te verzachten, maar het is betwistbaar of die drempels wel voldoende worden weggenomen in het bijzonder voor personen met een handicap.

Ten eerste loopt het scheef bij het aanduiden van de doelgroep. Het systeem werkt deels vanuit (weerlegbare) vermoedens. Personen met een inkomensvervangende tegemoetkoming zijn hierbij opgenomen als één van de categorieën waarvan men aanvaardt dat deze een laag inkomen hebben (Art. 1 § 2 KB 18 december 2003, gewijzigd bij KB 3 augustus 2016). Dit vermoeden geldt bijvoorbeeld ook voor personen die gedwongen zijn opgenomen omdat zij vanwege een geestesziekte een gevaar zouden vormen voor zichzelf of de maatschappij. Personen met een handicap die geen inkomensvervangende tegemoetkoming genieten, kunnen net als anderen in aanmerking komen op voorwaarde dat hun inkomen onder de vastgestelde inkomensgrens valt. Opvallend is dat sinds de hervorming van 2016 alle mogelijke inkomsten en bestaansmiddelen in aanmerking genomen worden om na te gaan of een persoon onder het bepaalde bedrag uitkomt. Dit geldt echter niet voor de uitgaven en dit moet wringen voor personen met een handicap. Onderzoek toont immers aan dat het vaak de hoge medische en andere bijkomende kosten zijn die handicaps meebrengen, die maken dat de armoedegrens plots dichtbij is (VERMEULEN et al., 2012). En omdat die kosten geen deel uitmaken van de berekeningen, zal de financiële drempel een aanzienlijke drempel blijven.

Ten tweede is de geheel of gedeeltelijk kosteloze tweedelijsbijstand, zelfs voor wie onder de voorwaarden valt, sinds 2016 niet geheel kosteloos. Er wordt een forfaitaire bijdrage van 20 euro per aanstelling gerekend en 30 euro per gerechtelijke aanleg (Art. 508/17 Ger.W.). Met het invoeren van dit remgeld werd de drempel opnieuw verhoogd.

5. CONCLUSIES

Drie redenen verklaren het belang van toegang tot de rechter bij handicap. Ten eerste betekent de effectieve toegang dat een theoretisch recht afgedwongen kan worden, ten tweede is het een manier om een onpartijdige rechter een oordeel te laten vormen over een geschil van eender welke aard, ten derde is het een middel voor inclusie. Toegang tot de rechter is

dus in het kader van handicap cruciaal voor het individu met een handicap, voor diegenen die ooit een persoon met een handicap zullen zijn, bijvoorbeeld door ouderdom, en voor de samenleving in zijn geheel.

In de moderne visie op handicap zijn de belemmeringen ten aanzien van die toegang niet te vinden in het individu zelf. Het is niet zijn beperking die genezen moet worden, maar de samenleving die vormgegeven werd door en voor personen zonder handicap. Het is dus de kwestie om uit te zoeken welke barrières personen met een handicap ervaren om die zoveel mogelijk bij voorbaat weg te werken. Bijkomend moeten aanpassingen op vraag geboden worden waar nodig. De procedurele en leeftijdsspecifieke aanpassingen lijken een zo goed als grenzeloze belasting te mogen meebrengen. Een belangrijke nieuwigheid van dit verdrag, is dat niet alleen barrières moeten weggehaald worden opdat procespartijen met een handicap toegang krijgen, maar ook getuigen, juryleden, personeel enz.

Barrières zijn gewoonlijk zeer individueel. Toch zijn een aantal veel voorkomende barrières op te merken. De belangrijkste is de wettelijke barrière van de onbekwaamheid waarover het comité ten aanzien van België schreef dat die nog onvoldoende weggewerkt was. Inderdaad, er bestaan nog ruime mogelijkheden om een persoon onbekwaam te verklaren, zowel ten aanzien van de goederen als ten aanzien van de persoon. Daarnaast worden gedragsgebonden barrières beschreven. Gedrag of onwetendheid van de omgeving zonder handicap, zou personen met een beperking klein houden, waardoor zij in de feiten toch een beperkte toegang tot de rechter krijgen. Ten derde zijn er de fysieke en andere toegankelijkheidsbarrières die zich kunnen bevinden in onder meer de processen en de gebouwen. Een vierde vaak voorkomende barrière is de informatiebarrière. Doordat personen met een handicap vaak minder toegang hebben tot informatie, wordt de toegang tot de rechter belemmerd. Ten slotte zijn er de belangrijke financiële barrières die maken dat een persoon met een handicap, die zich vaker in een precaire financiële positie bevindt, zich minder snel kan wenden tot een rechter.

Rosa uit de inleiding zal nog geduld moeten oefenen. Uit het voorgaande blijkt immers dat er nog heel wat renovaties van gebouwen, gebruiken, systemen en ideeën nodig zijn vooraleer het hindernissenparcours tot bij de rechter een gladde, inclusieve weg is, gebouwd naar het model van universeel ontwerp.

REFERENTIES

Wetgeving

4th Session of the Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, article 13 – access to justice, 14 september 2004. Verkregen op 18 april, via www.un.org.

Besluit van de Brusselse Regering van 21 november 2006 tot goedkeuring van de Titels I tot VIII van de Gewestelijke Stedenbouwkundige Verordening, van toepassing op het volledige grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *BS* 19 december 2006.

Besluit van de Vlaamse Regering van 5 juni 1999 tot vaststelling van een gewestelijke stedenbouwkundige verordening inzake toegankelijkheid, *BS* 2 september 2009.

Besluit van de Waalse Regering van 25 februari 1999 tot wijziging van het Waalse Wetboek van Ruimtelijke Ordening, Stedenbouw en Patrimonium wat betreft de bereikbaarheid en het gebruik van ruimten en gebouwen of gedeelten van gebouwen die voor het publiek of

voor gemeenschappelijk gebruik bestemd zijn, door personen met verminderde beweeglijkheid, *BS* 27 maart 1999, gewijzigd bij besluit 25 januari 2001, *BS* 17 februari 2001.

Europees Verdrag ter bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, Rome 4 november 1950, inst. W. 13 mei 1955, *BS* 19 augustus 1955.

Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten, New York 19 december 1966, inst. W. 15 mei 1981, *BS* 6 juli 1983.

Koninklijk Besluit van 18 december 2003 tot vaststelling van de voorwaarden van de volledige of gedeeltelijke kosteloosheid van de juridische tweedelijnsbijstand en de rechtsbijstand, *BS* 24 december 2003, gewijzigd bij KB van 3 augustus 2016, *BS* 10 augustus 2016.

Universele Verklaring van 10 december 1948 van de Rechten van de Mens, *BS* 31 maart 1949.

Verdrag van de Verenigde Naties inzake de rechten van personen met een handicap, New York 13 december 2006, inst. W. 13 mei 2009, *BS* 22 juli 2009; Decr. Vl. 8 mei 2009, *BS* 3 augustus 2009, ed. 1; Decr. Fr. 26 maart 2009, *BS* 27 mei 2009; Decr. D. 11 mei 2009, *BS* 9 juli 2009; Decr. W. 30 april 2009, *BS* 28 mei 2009; Decr. W. 30 april 2009, *BS* 27 mei 2009; Ord. Br. Gew. 26 maart 2009, *BS* 16 april 2009; Ord. Gem. Gem. Comm. 14 mei 2009, *BS* 22 mei 2009; Decr. Fr. Gem. Comm. 15 januari 2009, *BS* 13 februari 2009, ed. 2; bekr. 2 juli 2009; inst. Besl. EU 26 november 2009, *Pb.* 2010 L. 27 januari 2010, afl. 23, 35- 36; bekr. 23 december 2010.

Voorstel van wet tot invoering van een globaal beschermingsstatuut voor meerderjarige wilsonbekwame personen, *Parl. St. Kamer* 2010-11, 53-1009/1.

Wet van 17 maart 2013 tot hervorming van de regelingen inzake onbekwaamheid en tot instelling van een nieuwe beschermingsstatus die strookt met de menselijke waardigheid, *BS* 14 juni 2013.

Wet van 30 juli 2013 houdende diverse bepalingen, *BS* 1 augustus 2013.

Wet van 28 april 2015 tot wijziging van het Wetboek der registratie-, hypotheek- en griffierechten teneinde de griffierechten te hervormen, *BS* 26 mei 2015.

Wet van 19 maart 2017 tot oprichting van een Begrotingsfonds voor de juridische tweedelijnsbijstand, *BS* 31 maart 2017.

Wetsontwerp tot wijziging van het Wetboek der registratie-, hypotheek- en griffierechten teneinde de griffierechten te hervormen, *Parl. St. Kamer* 2016-17, 54-2569/1.

Rechtspraak

EHRM, *Lashin v. Rusland*, 2013.

EHRM, *Stanev v. Bulgarije*, 2012.

EHRM, *D.D. v. Lithouwen*, 2012.

EHRM, *R.P. en anderen v. VK*, 2012.

EHRM, *Salontaji-Drobnjak v. Servië*, 2009.

EHRM, *Shtukaturov v. Rusland*, 2008.

GwH 9 februari 2017, 13/2017.

HvJ C-335/11, *Ring v. DAB*, 2013.

HvJ C-337/11, *Skouboe Werge v. Pro Display A/S*, 2013.

HvJ C354/13, *FOA v. KL*, 2014.

Rechtbank van Eerste Aanleg West-Vlaanderen, Afdeling Ieper, Kort geding – 24 juni 2016, *RW* 2017-2018, 1, 30-32.

VN-comités

Human Rights Committee (1984). General comment no. 13- Equality before the courts and the right to a fair and public hearing by an independent court established by law.

Human Rights Committee (2007). General comment no. 32 – Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014, 11 april). General Comment no. 1 – Equal recognition before the law.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014, 11 april). General comment no.2 – Accessibility.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014, 11 mei). Concluding observations on the initial report of Costa Rica.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014, 27 oktober). Concluding observations on the initial report of Mexico.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014, 28 oktober). Concluding observations on the initial report of Belgium.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2017, 25 september). Concluding observations on the initial report of Marokko.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2017, 10 oktober). Concluding observations on the initial report of Latvia.

Literatuur

- BJÖRGVINSSON, D.P. (2009). The protection of the Rights of Persons with Disabilities in the Case Law. In O.M. ARNARDÓTTIR & G. QUINN (Eds.), *The UN Convention on the Right of Persons with Disabilities* (pp. 141-161). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- COJOCARIU, C. (2001). Handicapping rules: the overly restrictive application of admissibility criteria by the European Court of Human Rights to complaints concerning disabled persons. *European Human Rights Law Review*, 6, 686-699.
- CREMIN, K.M. (2016). What does access to justice require? – Overcoming barriers to invoke the United Nations Convention on the rights of persons with disabilities. *Frontiers of Law in China*, 11(2), 280-321.
- CULLINAN, J., GANNON, B., & LYONS, S. (2011). Estimating The Extra Cost of Living For People With Disabilities. *Health Economics*, 20, 582-599.
- DE NOLF, E., & EVERT, E. (2014). De nieuwe regeling inzake onbekwaamheid: kunnen meerderjarige wilsonbekwamen een huwelijkscontract aangaan, schenken en testeren?. *Notarieel en Fiscaal Maandblad*, 7, 154-175.
- D'ESPALLIER, A. (2016). *Redelijke aanpassingen, evenredigheid en de rol van de rechter*. Brugge: Die Keure.
- DEVI, N., BIRKENBACH, J., & STUCKI, G. (2011). Moving towards Substituted or Supported Decision-making? Article 12 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *ALTER: European Journal of Disability Research*, 5, 249-264.
- ELLISON, L. (2015). Responding to the needs of victims with psychosocial disabilities: challenges to equality of access to justice. *Criminal Law Review*, 1, 28-47.
- FLYNN, E., & LAWSON, A. (2013). Disability and access to justice in the European Union: Implications of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. In G. QUINN & L. WADDINGTON (Eds.), *European Yearbook of Disability Law (Volume 4)* (pp. 7-44). Antwerpen: Intersentia.
- FLYNN, E. (2015). *Disabled Justice – Access to Justice and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. New York: Routledge.
- FREDMAN, S. (2011). *Discrimination Law*. Oxford: Oxford University Press.
- HUGHES, C., & AVOKE, S.K. (2010). The Elephant in the Room: Poverty, Disability, and Employment. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 35(1-2), 5-14.

- HUGHES, P. (2013). Advancing access to justice through generic solutions. *Windsor Yearbook of access to justice*, 1-23.
- KOCH, I.E. (2009). From Invisibility to Indivisibility: the international Convention on the Rights of Persons with Disabilities. In O.M. ARNARDÓTTIR & G. QUINN (Eds.), *The UN Convention on the Right of Persons with Disabilities* (pp. 67-77). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- LEPOFSKY E., & GRAHAM, R.N.M. (2009-10). Universal Design in Legislative Drafting – How to Ensure Legislation is Barrier-Free for People with Disabilities. *National Journal of Constitutional Law*, 27, 129-157.
- MOSSELMANS, S., & VAN THIENEN, A. (2014). Bescherming en bewind voor meerderjarigen. Commentaar bij de wet van 17 maart 2013. *Tijdschrift voor Familierecht*, 3-4, 60-96.
- NOLF, J. (2017, 15 september). *Opinie: Begrijp jij dat een levend kind toch “burgerlijk dood” kan zijn?* Verkregen op 18 april 2018, via www.vrt.be.
- SWENNEN, F. (2005). *Personenrecht in kort bestek*. Antwerpen: Intersentia.
- STEIN, M.A., & LORD, J.E. (2009). Future Prospects for the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. In O.M. ARNARDÓTTIR & G. QUINN (Eds.), *The UN Convention on the Right of Persons with Disabilities* (pp. 17-40). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- VERMEULEN, B., VAN DER NIET, M., DEMAERSCHALK, E., VAN AUDENHOVE, C., & HERMANS, K. (2012). *Lucas – Handilab, effectiviteit van de inkomensvervangende en integratietegemoetkomingen*. Leuven: Demos.
- WELLER, P. (2016). Legal capacity and access to justice: the right to participation in the CRPD. *Laws*, 5, 43-56.